

positive symptoms of diverse age crises that provides cognitive opportunity to recreate past events in human development, as well as identify potential prospects of becoming an individual in favorable or unfavorable socialization. It is assumed that during adulthood enhanced variability of symptom manifestations of crisis, and, as a consequence, emphasizes the need for empirical study of their structural units (symptoms of experiences).

Статтю подано до друку 17.02.2014.

© 2014 р.

В. А. Чернобровкіна (м. Луганськ)

ВНУТРІШНЯ СВОБОДА ОСОБИСТОСТІ В ЛОКУСІ ПСИХОТЕРАПІЇ

Постановка проблеми. Останнім часом у різних психотерапевтичних підходах досить популярним стає розуміння *свободи як мети психотерапії* (Р. Мей, І. Ялом, Е. Берн, Дж. Б'юдженталь, Ф. Василюк). У широкому розумінні будь-яку проблему, з якою людина звертається до психотерапевта, можна розглядати як проблему *несвободи*, або *залежності* від певних обставин, стосунків, впливів або власних патернів, які заважають людині відчувати себе задоволеною, дієздатною, щасливою.

Теоретичний аналіз проблеми дослідження. Р. Мей, посилаючись на власну психотерапевтичну практику, писав, що при зверненні до психолога клієнти зазвичай описують себе як „змушених” жити в певний спосіб, нездатних обрати й розуміти, чого вони хочуть; вони незадоволені життям, переживають нещастя, конфлікт або відчай [3]. „Коли ми починаємо працювати з ними, – писав він, – ми знаходимо, що в них заблоковані великі сфери свідомості, що вони не здатні відчувати або усвідомлювати, що означають їхні почуття стосовно світу” [4, с. 56]. Отже, на початку терапії клієнти являють картину „*нестачі*” *свободи*”, що проявляється в усіх аспектах життєдіяльності клієнта, – у тілі (у вигляді м'язового гальмування), у несвідомих процесах (наприклад, у подавленні), у стосунках з людьми (людина не розуміє інших так само, як не розуміє себе) [3]. У свою чергу, динаміка психотерапії, за Р. Меем, може бути описана „в термінах зростання здатності пацієнта переживати той факт, що він – єдиний *власник* цього світу, здатний усвідомлювати його й діяти в ньому”, а також у термінах прогресу в „*усвідомлюванні свободи*” [Там само, с. 58].

Ми виходимо з розуміння внутрішньої свободи як смислового переживання особистістю власних відношень зі світом, іншими людьми й собою, семантична будова якого пов'язана зі структурою особистісного досвіду переживання значущих стосунків.

Ми виокремлюємо чотири смислові підструктури особистісного досвіду, що утворюють семантику переживання внутрішньої свободи: позитивну життєву позицію; стійку і диференційовану психологічну межу Я; досвід самодетермінації і життєвої стійкості; екзистенційний погляд на життя. Відповідно, смислова будова особистісного досвіду *несвободи* й *залежності* містить смислові одиниці, що відбивають негативне, знецінювальне ставлення особистості до себе і/або інших; недиференційовану, нестійку й проникну межу Я, що виявляється в схильності будувати й підтримувати залежні міжособистісні стосунки, не відмежовувати сферу власної відповідальності від відповідальності інших людей; переконання про власну неспроможність протистояти зовнішнім умовам і обставинам, вистояти у стресі, робити вибір та розв'язувати складні життєві ситуації; ціннісну обмеженість і слабку усвідомленість життя [6].

Виходячи з цього, в ситуації психотерапії клієнтів, які звертаються за психологічною допомогою, ми спрямовуємо роботу на прояснення смислових структур їх особистісного досвіду, які сформувалися в ранньому, далекому або недавньому минулому, але задіяні в актуальному для теперішнього моменту способі сприймання, проживання й розв'язання

актуальних життєвих ситуацій. Ця особливість нашої роботи виражена в понятті *реорієнтації*, що вказує на момент „повернення” до колись прожитого досвіду з метою перепроживання та переорієнтації в його ключових смислових домінантах.

Мета статті. Опишемо, як виглядають психотерапевтичні процеси відповідно до виділених нами смислових складників особистісної свободи – несвободи.

Основний зміст. *Перепроживання та реконструювання особистісного досвіду, що становить основу негативної життєвої позиції.* Смислові елементи позитивної / негативної життєвої позиції відсилають до раннього досвіду особистості, і це визначає характер тих процесів, з яких складаються психотерапевтичні „події” цього рівня. Найбільш адекватною та валідною для опису цих процесів, як нам здається, є „мова” трансакційного аналізу, що оперує поняттями „Дитина”, „Родитель” і „Дорослий”. Смислові елементи негативного ставлення до себе і / або інших людей і світу формуються на основі досвіду ранньої взаємодії дитини з батьками та фіксуються в „робочих моделях” (Дж. Боулбі), що оформлюються ще на першому році життя. Безумовно, на наступних вікових етапах вони перевіряються, уточнюються, підтверджуються й коригуються, але всі ці уточнення та зміни (чи підтвердження) вплетені в ланцюг конкретних подій, що зберігаються в спогадах людини. Тому можливість реконструювання досвіду, що становить смисловий базис негативної життєвої позиції особистості, пов’язана з можливістю „повернутися” в ці ключові моменти минулого та перепрожити їх іншим способом. Оскільки ж у ситуаціях дитинства, збережених у пам’яті, присутні фігури батьків та інших значущих дорослих, то таке перепроживання пов’язане із „зустріччю” і з цими фігурами, і з собою-дитиною. Повернення до дитячих переживань у психотерапії позначено поняттям *регресії* як механізму, на основі якого можливе відтворення смислових моментів дитячого досвіду та пов’язаних з ним почуттів і думок. Актуалізація дитячих переживань потрібна для їх перепроживання, що відбувається в психотерапевтичному контакті, у якому психолог допомагає Дитині пройти певний момент свого минулого в такий спосіб, за якого вона зберігає своє позитивне самовідчуття та внутрішню силу („Зі мною все гаразд”), інакше інтерпретує поведінку інших (яка, наприклад, раніше бачилася холодною, зверхньою, нехтувальною та ін. – „Батьки не відкидають мене, вони просто не вміють проявляти любов і тепло”), або, якщо це зробити неможливо, відділяє своє позитивне самовідчуття від негативних впливів ззовні („Те, що мої батьки вважали, що зі мною не все гаразд, не означає, що це так і є. Зі мною все гаразд”).

Трансформація базисних уявлень особистості про себе в напрямку самоприйняття досягається за допомогою різних психотерапевтичних технік і процедур. Вона може відбуватися в ході діалогу, у якому використовуються такі техніки впливу, як інтерпретація, конфронтація, фокусування, зворотний зв’язок. Важливою умовою, що сприяє розвитку в клієнта самоприйняття, є також позитивне ставлення і прийняття з боку психолога.

Потужний психотерапевтичний ефект має *метод Reparanting* („як стати родителем самому собі”), використовуваний у різних школах трансакційного аналізу. У нашій роботі цей метод використовувався у варіанті, технологія якого сформувалася на стику трансактного аналізу й психодрами [1, с. 205 – 206]. Метод спрямований на те, щоб клієнт у своєму Дитячому его-стані отримав підтримку, любов і прийняття від Родителя, проте Родителем є не мати або батько клієнта, а він сам, будучи дорослим. Оскільки в психотерапевтичній ситуації створюється деяка нова реальність, час і вік у ній можуть виявлятися інакше, ніж у звичайному житті. Тому стає можливою зустріч клієнта в його дорослому стані з собою-Дитиною.

Отже, у результаті роботи зі смисловими утвореннями, що становлять базисну підструктуру феномена внутрішньої свободи особистості – позитивну / негативну життєву позицію, відбувається трансформація образу Я, у якому вона тепер знаходить позитивні риси.

Прийняття себе й посилення впевненості в собі дає можливість людині з більшим розумінням і прийняттям ставитися до інших. Загалом, реконструювання та реінтерпретація шару досвіду, що становить цю підструктуру переживання внутрішньої свободи, сприяє досягненню комфортного внутрішнього стану особистості, складовими якого є спонтанність, довіра до себе, готовність до відкритої й ненапруженої взаємодії з іншими людьми.

Перепроживання та реконструювання особистісного досвіду, що становить основу недиференційованої межі „Я – не-Я”. При роботі з цією структурою досвіду вирішується кілька завдань. Одне з них спрямоване на сприяння тому, щоб клієнт зміг відрізнити свій образ реальності (наприклад, образ іншої людини, бачення ситуації та ін.) від самої реальності і прийняв дещо таким, як воно є, тобто відмінним від власних очікувань і потреб. Наприклад, потреба клієнта в тому, щоб усі інші люди приймали його, ставились до нього з повагою й схваленням, нереалістична; однак людина може прагнути до такого схвалення й ображатися та навіть страждати, коли цього не отримує. У такому випадку робота над більш реалістичними уявленнями приводить до визнання людиною того, що отримати схвалення всіх і кожного *неможливо*. Вона починає усвідомлювати, що, продовжуючи прагнути цього, утрачає чутливість до власних бажань і цілей, залишаючи в зоні актуального інтересу тільки оцінку себе іншими людьми.

Робота з психологічною межею особистості спрямована також на розвиток у людини можливості вийти за межі своїх проєкцій. Проєкція – це спотворений образ реальності, при якому людина приписує зовнішнім об'єктам властивості, що не усвідомлює в собі. У цьому випадку психотерапевт спонукає клієнта перевіряти й „привласнювати” проєкції.

Ще одне завдання в роботі з психологічною межею Я становить усвідомлення інтроєктів та їх „повернення”. Інтроєкти – це чужі думки, уявлення, почуття, установки, які людина колись засвоїла і вважає своїми, але насправді вона не перевірила їх адекватність на власному досвіді, а навпаки, прилаштувала свій досвід під некритично засвоєні переконання. Найчастіше це батьківські приписи, накази і застереження; частина з них пов'язана з негативною самооцінкою клієнта та оцінним ставленням до інших людей, тобто становить смислові утворення позитивної / негативної життєвої позиції. Робота з такими елементами досвіду спрямована, передусім, на усвідомлення клієнтом їх неавтентичності, невідповідності власному досвіду, потім – на прийняття рішення про відмову використовувати виявлене інтроєктне переконання для регуляції своїх дій, стосунків, ставлень.

Наступний напрямок роботи із психологічною межею Я складає сприяння розвитку в клієнта здатності приймати іншу людину, яка не відповідає його очікуванням, і зберігати конструктивні взаємини з нею. Найчастіше це досягається через взаємодію з психологом у процесі проробки трансферентних стосунків, унаслідок чого клієнт починає розуміти, що психотерапевт не відповідає всім його очікуванням, наприклад, не в усьому його підтримує, не всі його думки розділяє, переживає інші почуття і взагалі відрізняється від того образу, яким він його наділяє. При цьому найбільш терапевтичним виявляється той факт, що, незважаючи на відмінності, стосунки продовжуються та стають навіть більш позитивними й „близькими”, а психолог не втрачає інтересу до клієнта й продовжує приймати його. Це сприяє трансформації базисних переконань клієнта й веде до усвідомлення того, що „люди можуть бути різними, але при цьому розуміти один одного й залишатися в стосунках”.

Робота з переживаннями, що становлять феноменологію функціонування межі Я, спричиняють поступовий вихід клієнта із симбіотичних, залежних стосунків з іншими людьми. Подоланню залежності сприяє робота з его-станами Родителя й Дитини, стосунки між якими лежать в основі симбіотичних зв'язків. Використання техніки „Родительського інтерв'ю”, розробленої в транзакційному аналізі, спрямоване на те, щоб, з одного боку, Родитель

„відпустив” Дитину й перестав її надмірно контролювати, пригнічувати та ін., а, з іншого, – щоб Дитина проявила свою силу й „заявила” про прагнення до автономії, незалежності. У цій точці процесу зазвичай клієнт переживає тривогу або страх. Це страх перед дорослістю, пов’язаною з новим способом жити, важливою стороною якого є відповідальність як можливість і здатність вирішувати „за себе”.

Робота над подоланням залежних стосунків припускає аналіз психологічних ігор і поступовий вихід з них, у процесі якого долаються позиції Рятувальника, Жертви й Переслідувача. У цих випадках клієнти вчать розпізнавати маніпуляції й протистояти їм.

Установлення стійкої межі Я пов’язано також з усвідомленням власних потреб і поверненням собі відповідальності за їхню реалізацію („інші не зобов’язані вгадувати мої потреби й задовольняти їх”). Разом з тим, пошук і виявлення власних бажань у людини, яка довго знаходилась у співзалежних стосунках, пов’язаний з труднощами. Часто таким клієнтам важко відповісти на питання про власні бажання, цілі, інтереси. У таких випадках виявлення потреб клієнта можна „опускати” на рівень тілесних переживань, повертаючи його таким чином до ранньої Дитини. Увага та дбайливе ставлення до бажань і потреб власної внутрішньої Дитини сприяє зростанню автономії й самодостатності особистості.

Отже, робота з переживаннями, що становлять феноменологію функціонування психологічної межі Я, сприяє розвитку в клієнтів диференціації образу реальності та самої реальності, на основі чого стає можливим більш глибоке прийняття себе й інших, подолання залежних стосунків, розвиток автономії та здатності усвідомлювати власні бажання й потреби, приймаючи на себе відповідальність за їх утілення в реальність, що сприяє досягненню більшої внутрішньої свободи.

Перепроживання та реконструювання досвіду неефективного подолання, формування уявлень про самодетермінацію. Як ми вказували, основу проблемного стану цієї структури особистісного досвіду становлять переконання людини про владу зовнішніх сил над її життям, про неможливість самодетермінації, власну неспроможність розв’язувати складні життєві ситуації, долати перешкоди, впливати на події свого життя.

У роботі з подібними переживаннями ми зазвичай виходимо на досвід особистості, пов’язаний з неефективним подоланням важких ситуацій у давньому або недавньому минулому, наслідком чого стали переконання у власній некомпетентності, слабкості, неспроможності. Часто це доповнюється переживанням себе в ролі жертви обставин, несприятливої долі, фатальних випадковостей або „підступів” недоброзичливців.

Важливу частину роботи тут складає конфронтування подібним переконанням клієнтів, яке відбувається ще на етапі укладання психотерапевтичного контракту. Оскільки клієнт може отримати реальну допомогу тільки за умови усвідомлення, що джерела його труднощів (а отже, і можливості змінити ситуацію) знаходяться в ньому самому, то на самому початку психотерапії відбувається посилення цих установок. Після того, як людина починає вірити, що зміна ситуації – в її руках, вона відчуває помітне полегшення, пов’язане з надією на зміни. Цього, звичайно, недостатньо, оскільки далі слідує глибока робота, що іноді заводиться у „глухий кут”. Чим складніше шлях особистості в глибини власного досвіду, чим більше там фіксації на травматичних переживаннях, тим сильніше опір.

Проробка досвіду переживання безсилля, неспроможності, неможливості протистояти силі обставин або волі інших людей часто виводить процес на рівень опрацювання дитячого досвіду, який відповідає віку, коли в дитини закладаються основи самостійності, прагнення заявити про себе, проявити свою волю, наполегливість у досягненні бажаного, що стикаються із знецінювальним або нехтувальним ставленням дорослих до цих проявів дитини. Епізоди, пов’язані з подавленням волі дитини батьками або іншими дорослими, спливають у ході роботи

у вигляді емоційно забарвлених спогадів, розповідь про які супроводжується актуалізацією переживань Дитини. Терапевтичне опрацювання подібних епізодів полягає в „розплутуванні” почуттів, тобто в їх послідовному виявленні, вербалізації та проживанні (наприклад, страху, безсилля, сорому та ін.). Цей момент супроводжується виразним переживанням смислового змісту раннього рішення, яке було прийнято дитиною в цій ситуації. За допомогою психолога клієнт здатний відчувати свою силу й правоту, або зрозуміти („виправдати”) й відпустити батьківські обмеження. Цьому сприяють різні техніки й методи, наприклад, „Родительське інтерв'ю” або метод перерішення Р. Гулдінга і М. Гулдінг [2] (при використанні якого клієнт у Дитячому его-стані, тобто знаходячись у регресії, протистоїть родителю, використовуючи силу автентичного гніву, і приймає нове рішення, наприклад: „Я можу!...”, „Я буду!..”, „Я хочу бути самостійним!” і т. ін.).

Важливу частину роботи із структурою досвіду самодетермінації та подолання становить усвідомлення „вигоди”, яку містить позиція „жертви”. Ця позиція несвідомо може привертати людину тим, що виконує роль своєрідного захисту від необхідності здійснювати зусилля, ризикувати, шукати й долати труднощі, а також служить виправданням „неможливості” будувати життя за власним задумом.

Особливу категорію переживань, з якими відбувається психотерапевтична робота, пов'язана з проблемою втрати й горювання. У цьому процесі всі почуття, що виникають у клієнта (шок, заперечення, протест, гнів, провина, скорбота), є природними й закономірними. У зв'язку з цим він потребує прийняття, підтримки та допомоги в прояві й вираженні цих почуттів. Якщо клієнт переживає якісь із них через роки після втрати, то це свідчить про те, що він не пережив їх вчасно й не зміг відпустити минуле; допомога в усвідомленні цього моменту робить можливим прощання й прояв затриманих почуттів. Це вивільняє енергію клієнта, яка витрачалася на їхнє утримання, та дозволяє використовувати її у вирішенні нових життєвих завдань. Досвід переживання горя й втрати дозволяє людині сформулювати нові уявлення про себе й про життя: „Я пережив горе і зберіг себе. Життя продовжується. Я – той, хто здатний вистояти і не зламатися”.

Отже, опрацювання проблемного досвіду, що лежить в основі переконань людини у своїй нездатності управляти власним життям, сприяє формуванню нових уявлень про себе – усвідомлення себе як джерела й причини подій та процесів власного життя, визнання в собі сили й здатності управляти ними, виявлення своєї внутрішньої сили й прагнення її випробувувати.

Робота з екзистенціальними переживаннями особистості. У процесі психотерапії стає можливою поява й поглиблення екзистенціальних переживань особистості. Такі переживання в терапевтичному процесі трапляються значно рідше, ніж переживання й усвідомлення, пов'язані з іншими смисловими підструктурами внутрішньої свободи. Крім того, вони не так часто постають у вигляді „окремої” теми, а виникають по ходу опрацювання інших структур особистісного досвіду. Їхня поява стає можливою, коли людина робить спробу подивитися на своє життя цілісним поглядом, виділити в ньому головні ціннісні підстави, виявити єдиний сенс у подіях, що відбуваються, та ін.

Поява екзистенціальних переживань у просторі контакту клієнта й психолога надає їхньому діалогу особливої глибини й інтимності. Клієнт по-особливому відчуває потребу бути зрозумілим, оскільки озвучує свої найцінніші усвідомлення й переживання.

Важливим екзистенціальним переживанням, яке, можливо, частіше за інших виникає в психотерапевтичній взаємодії, є усвідомлення й прийняття клієнтом „свого життя як свого”. На початкових етапах терапевтичного процесу в клієнтів і учасників груп домінує переживання незадоволення своїм життям, бажання мати інше життя („хочу для себе інше життя, не таке, як

це"); при цьому проявляються почуття протесту, відмови розглядати те, що відбувається, як створене ними самими. По мірі поглиблення усвідомлення себе та свого життя в людини з'являється й зміцнюється розуміння того, що її життя „є вже зараз”, й „іншого не буде”, а те, що в ньому було, створює його унікальність і неповторність, більше того, – саме в такому минулому сформувалась особистість, якою є ця людина. Це може доповнюватися переживанням печалі про втрачені в минулому можливості („школа, що я не розумів цього раніше, коли був молодший”; „стільки помилок можна було б уникнути...” та ін.), яке змінюється визнанням того, що таке усвідомлення цінне і в актуальний момент життя („добре, що це прийшло до мене зараз, а не пізніше”). Таке „привласнення собі свого життя” О. Толстих розглядав як момент набуття свободи [5].

До виявлення особистістю глибокого екзистенціального шару досвіду може приводити переживання втрати й скорботи. Зустріч з фактом скінченності людського існування викликає переживання крихкості життя, незахищеності людини перед смертю, неможливості передбачити момент зустрічі з нею. Проживання й вербалізація цих почуттів дозволяє „ввести” їх у контекст власного життя, що робить можливим прийняти життя разом з фактом його скінченності. У цьому процесі помітна динаміка переживань особистості від усвідомлення того, „як багато в житті дрібного, незначного, чому люди надають значущості, замість того, щоб розуміти головне”, – до поступового повернення цінності багатьом дрібним і буденним речам.

Іноді екзистенціальні переживання з'являються на фоні складних і хворобливих почуттів, що супроводжують людину у важкі моменти життя. Це виглядає як важливе усвідомлення, яке з'являється в процесі опрацювання складних переживань. Незважаючи на складність моменту й хворобливість почуттів, людина виявляє в них щось справжнє й автентичне. Усвідомлення подібних переживань дає можливість особистості виявити більш глибокий сенс у подіях свого життя, визнати важливість для себе будь-якого – зокрема проблемного й травмувального – життєвого досвіду. Це відбувається, коли людина призупиняє потік безпосередніх переживань, які існують у неї в процесі заглибленості у свій досвід, і немовби „виходить” з нього (С. Рубінштейн). Подібний „рефлексивний вихід” дає можливість зайняти певну „мета-позицію” (позицію позазнаходження, дистанційованості (В. Франкл)), з якої й відкривається можливість побачити „масштабніші” сенси, які неможливо виявити у потоці буденних переживань. Завдяки цьому людина стає більш вільною та відкритою для нового досвіду, нового бачення себе й свого життя, що й становить основу руху вільної особистості своїм життєвим шляхом.

Висновки. Таким чином, смислові процеси, які формують основні події і феномени психотерапевтичної роботи, найбільше пов'язані з реінтерпретацією минулого досвіду клієнта, сформованого як в періоди дитинства й дорослішання, так і на більш пізніх етапах життя. Значна частина цих процесів стосується проживання актуальних складних життєвих подій і ситуацій, способи сприймання й інтерпретації яких, проте, також базуються на сформованих в більш ранні періоди стереотипних смислових схемах. Це спрямовує роботу на пошук нових, більш адекватних смислових варіантів розуміння, проблематизування й, отже, розв'язування й подолання цих ситуацій. Головна мета і сенс цієї роботи полягають в трансформації та реінтерпретації смислових елементів особистісного досвіду клієнта, на основі яких він сформував уявлення про себе як про залежного, несамостійного, нездатного переборювати життєві труднощі, та в реконструюванні їх в напрямку усвідомлення свободи, автономії, самостійності, здатності до вибору і конструктивного подолання.

Література

1. Горноста́й П. П. Работа с самооценкой в практике консультирования и психотерапии / П. П. Горноста́й // Психологічні перспективи. Спецвипуск. – 2011. – Т. 1. – С. 199 – 208.
2. Гулдинг М. Психотерапия нового решения / М. Гулдинг, Р. Гулдинг. – М. : Независимая фирма „Класс“, 1997. – 288 с.
3. Мэй Р. Воля. Воля в условиях кризиса. Любовь и воля / Р. Мэй. – М., 1997. – С. 191 – 295.
4. Мэй Р. Новый взгляд на свободу и ответственность / Р. Мэй ; пер. А. Лызлова ; под ред. Д. Леонтьева // Экзистенциальная традиция в философии, психологии, психотерапии. – 2005. – № 2(7). – С. 52 – 65.
5. Толстых А. В. Возрасты жизни / А. В. Толстых. – М. : Мол. гвардия, 1988. – 223 с.
6. Чернобровкіна В. А. Психологія особистісної свободи : монографія / Віра Андріївна Чернобровкіна; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка“. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка“, 2012. – 488 с.

Статья посвящена анализу внутренней свободы как цели психотерапии. Рассматриваются содержательно-смысловые аспекты процесса психологического консультирования и психотерапии с точки зрения развития личностной свободы клиента.

The article analyzes the internal freedom as the goal of psychotherapy. Considered meaningful and semantic aspects of the process of counseling and psychotherapy in terms of development of client's personal freedom.

Статтю подано до друку 21.05.2014.

©2014 р.

О. М. Дубовик (м. Київ)

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІВ

Підвищення статусу та ролі фахівців у галузі спеціальної психології, в сучасних умовах багато в чому визначається рівнем їх професійної спрямованості та компетентності. Це, в свою чергу, пояснює необхідність вдосконалення системи підготовки фахівців у галузі спеціальної психології з метою зміни рівня їх професійної спрямованості, що позитивно впливатиме на якість їх майбутньої професійної діяльності з корекційної підтримки дітей з психофізичними порушеннями у освітньо-реабілітаційних закладах.

Вичаючи досвід підготовки психологічних кадрів і програмні документи інших пострадянських країн, ми прийшли до висновку, що програма підготовки спеціального психолога повинна включати:

- знання загальнопсихологічних, психофізіологічних, клініко-психологічних принципів вивчення і корекції відхилень в психічному розвитку дітей з урахуванням їх індивідуальних і вікових особливостей;
- освоєння методологічного, теоретичного і прикладного аспектів профілактики і корекції відхилень в психічному розвитку дітей з вродженими або набутими вадами сенсорної, рухової, інтелектуальної та емоційної сфер;